

УДК 82.0

Наталія АСТРАХАН,
кандидат філологічних наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

СОКРАТИЧНИЙ ДІАЛОГ У ФІЛОГЕНЕЗІ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

У статті розглядається роль сократичного діалогу, зокрема діалогів Платона, у становленні літературного твору в його сучасному розумінні. Такі риси сократичного діалогу, як заглибленість у онтологічну проблему життя і смерті, синкретизм філософського та художнього мислення, діалогічність пошуку істини, зацікавленість осмисленням долі та світобачення іншого, характеризуються як атрибутивні для літературного твору.

Ключові слова: літературний твір, сократичний діалог, діалогічність, синкретизм.

Актуалізацію уявлень про сократичний діалог як особливий синкретичний художньо-філософський жанр, сформований в епоху античності, здійснив в контексті літературознавчого дискурсу ХХ ст. М. М. Бахтін [2]. В сфері його міркувань про народно-карнавальну культуру та щільно пов'язану з традицією карнавалізації літератури творчість Ф. М. Достоєвського жанр сократичного діалогу відіграв роль своєрідної відправної точки. Притаманна цьому жанру зацікавленість пошуком істини, діалогічність, неформальний характер міркувань та їх словесного оформлення, зв'язок з усною традицією, відкритість до найглибших та найактуальніших проблем буття містили такий резерв можливостей пізнання і вираження, який міг бути використаний у наступні епохи, в контексті розвитку різних жанрів літератури Нового часу. М. М. Бахтіна в цьому відношенні цікавив передусім жанр роману.

Погляд на літературний твір як одну з центральних проблем літературознавства, «мінімально цілісний і максимально наочний предмет теорії літератури» [6], вимагає особливої уваги до історії становлення літературного твору у його сучасному розумінні, до, так би мовити, філогенезу літературного твору. Використання біологічного терміна в цьому випадку можна мотивувати наявністю «органічних» концепцій літературного

твору та літературного процесу, складністю взаємин між природним (органічним) та культурним (штучно створеним) в процесі художньої творчості. Такого роду «біологічна» метафоризація понять та термінів, що описують виникнення та функціонування літературного твору, має вкорінені в минуле традиції. З іншого боку, зіставлення в біології онтогенезу (індивідуального розвитку окремого організму) та філогенезу (загального розвитку біологічного виду або сукупності видів) знаходить виправдану, на наш погляд, аналогію в літературознавстві в плані необхідності встановлення закономірних взаємозв'язків між виникненням окремого літературного твору та розгортанням літературного процесу в цілому, історичною зміною уявлень про літературний твір як такий. У зв'язку з цим звернення до античного жанру сократичного діалогу може виявитись продуктивним.

Характерні ознаки сократичного діалогу, охарактеризовані М. М. Бахтіним в роботі «Проблеми поетики Достоєвського», проявляють атрибутивні, сутнісні властивості літературного твору у його сучасному розумінні, спільні для всіх родів та жанрів. Така екстраполяція ознак одного жанру на різноманітні у родовому та жанровому відношенні літературні твори виявляється можливою внаслідок того, що цей жанр по-перше, є достатньо давнім, формується в епоху античності, в період так званого «осьового часу» (поняття, введене К. Ясперсом), коли закладаються основи літератури у її сучасному розумінні; по-друге, є синкретичним, виникає в площині перетину художнього і філософського осягнення буття; і, по-третє, виявляється надзвичайно впливовим внаслідок зв'язку з сократівською традицією діалогічного пізнання істини, постаттю Сократа, яка багато в чому визначила виміри духовно-інтелектуального буття людини європейського світу [8].

Життя та смерть Сократа зумовили формально-змістовні особливості літературного сократичного діалогу, який для учнів та співрозмовників філософа став і простором, і методом усвідомлення його філософської системи, що формувалась протягом цілого життя та витримала перевірку смертю. «Безстрашна і шляхетна» поведінка Сократа під час суду, після винесення вироку та під час очікування смерті, те, що було ним

казано, вразили сучасників настільки, що вони потребували продовження «діалогу» з мислителем і після страти, хай навіть у формі пригадуваної чи уявної бесіди. В цьому плані сократичний діалог як філософсько-художній літературний жанр, започаткований Платоном, Ксенофонтом, Антисфеном, Есхілом, Кратоном та іншими, принципово зміщував закладену Сократом традицію усної евристичної бесіди, що мала допомогти народитися істині.

Такого роду бесіда, за задумом Сократа, мала бути живою, прив'язаною до актуального теперішнього часу та конкретних співрозмовників, неначе вихоплених з гущини живого життя і поставлених філософом перед необхідністю усвідомлення хибності власних або загальноприйнятих уявлень. Бесіди Сократ, як правило, вів публічно, їх слухало багато людей, безпосередня реакція яких на репліки співрозмовників відіграла роль своєрідного регулятора протікання діалогу, допомагала відмежовувати хибне від істинного. «Істина не народжується й не перебуває в голові окремої людини, вона народжується *поміж людьми*, що спільно шукають істину, у процесі їх діалогічного спілкування» [2, с. 318], – відзначав М. М. Бахтін, виражаючи сутність діалогічного методу Сократа. Записаний сократичний діалог вимагав від свого автора справжньої діалогічності мислення, відкритості до екзистенційного загальнонародного розуміння, точності висловлення, готовності до стрімкого розгортання думки – тобто до кардинальних змін в плані бачення буття, ревізії усталеної картини світу. Зовнішня форма діалогу, запропонована та розроблена Сократом, мала стати внутрішнім методом мислення, яке може бути тільки діалогічним. Набуваючи письмової форми, евристична бесіда парадоксальним чином мала привести до розширення діалогу, до якого через процес читання потенційно могла «підключитися» будь-яка людина, незалежно від її просторової та часової локалізації.

Поступова формалізація сократичного діалогу на літературній стадії розвитку, використання його лише як форми передачі вже готового знання, позбавленого внутрішньої діалогічності, свідчила про вичерпаність можливостей жанру. Синкретизм філософського та художнього в його межах виявлявся остаточно подоланим і продовженим окремо в межах

філософської традиції як діалогізм філософського мислення, а в межах літературно-художньої традиції як відтворення буттєвої поліфонії в різноманітних формах, генетично пов'язаних з карнавальним світосприйняттям. Але і сам факт існування сократичного діалогу як окремого жанру мав величезний вплив на становлення індивідуальної літературної творчості, самого уявлення про літературний твір. Можна навести численні приклади актуалізації традиції сократичного діалогу в ті чи інші періоди розгортання світового літературного процесу від меніппової сатири до неоавангардної драми абсурду і постмодерного роману. Філософічність, заглибленість у одвічні проблеми існування людини у світі, зацікавленість великими таємницями життя і смерті – неодмінні властивості великої літератури, що ніколи не втрачає свого зв'язку з філософським пізнанням.

Зв'язок між літературним та філософським осягненням буття, власне, і був матеріалізований у жанрі сократичного діалогу. Цікаво, що Сократ і Платон, з якими передусім асоціюються відповідно усна і письмово-літературна стадії розвитку цього жанру, здійснили очевидний для сучасників поворот від одного способу пізнання людини і світу до іншого. Платон починав з літературної творчості і лише під впливом особистості, філософії і життєвої історії «щасливця» Сократа шляхом залучення до сократичного діалогу увійшов в русло філософського мислення. «...для мене немає нічого відрадінішого, як згадувати про Сократа, – чи самому про нього говорити, чи слухати чужі оповіді» [5], – говорить Федон на початку однойменного платонівського діалогу. Сократ же навпаки, як про це свідчить зазначений діалог Платона, незадовго до смерті уперше в житті звернувся до «служіння музам» в галузі літератури – склав гімн на честь бога Аполлона та переложив віршами кілька Езопових байок, чого не робив ніколи раніше. Виникає таке враження, що самі обставини підштовхнули Сократа до «очищення поетичною творчістю»: він довго чекав страти через необхідність виконання мешканцями Афін давньої обітниці, що була дана богу Аполлону, покровителю мистецтв, патрону провидців. Важливо також, що у своїх передсмертних

поетичних спробах Сократ залишався вірним діалогу, вступаючи у поетичну розмову з богом, звертаючись до автора-попередника.

Подолання синкретизму в процесі становлення філософії як окремої наукової дисципліни яскраво виявляє себе в діяльності Платона і Аристотеля. Якщо Платон, зберігаючи спочатку в своїх творах щільний зв'язок з художньою творчістю, поступово вивільняється від такого зв'язку і врешті-решт приходиться до заперечення цінності поезії, то Аристотель, закладаючи основи сучасної парадигми європейської науки, долає синкретизм уже в межах суто наукового дискурсу. В цьому плані постать Сократа і запропонований ним сократичний діалог несуть в собі особливий потенціал цілісності: буття і осмислення буття, слово і думка, поняття і образ, особистість і людська спільнота постають нероздільними, взаємозумовленими, гармонійно врівноваженими.

Сократ не може допустити втрати цієї цілісності й рівноваги, логічної послідовності у мисленні й діях, у ставленні до оточуючих. Розходження думки і слова, осмислення і поведінки, розуміння і дії змінили б якість і масштаб особистості Сократа, зруйнували б його як особистість. Чесність і відкритість його позиції випробується в ситуації суду, про що свідчить знаменита платонівська «Апологія Сократа»: філософ говорить те, що думає, не зважаючи на поради друзів, на вірогідну негативну реакцію суду. В діалозі Платона «Критон» Сократ представлений як людина, що відмовляється від рятівної втечі з Афін заради збереження цілісності свого життєвого шляху. Приймаючи Афіни як свою батьківщину, найкраще місце для життя, яке ніколи не хотілося полишити, відчуваючи нерозривний зв'язок із співгромадянами, філософ не збирається відповідати злом на зло, нехтуючи афінськими законами, розцінює те, що відбувається, як благо, хоча те, що відбувається, має позбавити його життя. Цей дивовижний феномен цілісності особистості Сократа, його мислення і життя відображає і платонівський діалог «Федон», в якому розповідається про останній день в житті мислителя і відтворюється розмова Сократа з учнями та друзями про безсмертя душі. Сама здатність Сократа спокійно розмірковувати про життя і смерть в день страти говорить про те, що ця тема для нього не є абстрактною, відірваною від ситуації особистісного буття. Вирішення

проблеми життя і смерті в останньому діалозі дає можливість Сократу спокійно і гідно прийняти смерть, здійснивши колосальний вплив не лише на сучасників, а й на наступні покоління шукачів істини.

На думку А. А. Тахо-Годі, сократичні діалоги Платона «Апологія Сократа», «Критон» і «Федон» (перші два належать до раннього етапу творчості філософа, а третій – до пізнього [4]) утворюють своєрідний триптих, заключна частина якого нагадує справжній драматичний твір [5]. Сократ, що за своє життя неодноразово ставав об'єктом висміювання у комедії, представлений у «Федоні» як шляхетний герой трагедії, здатний силою своєї думки та властивої їй іронії поставити під сумнів навіть смерть. «“Федон” – це в першу чергу один з найбільш яскравих документів в історії культури людства, що потрактує ті питання, які завжди цікавили усіх мислячих, та й взагалі більшість людей: про життя і смерть, про тіло й душу, про долю тіла й долю душі, про вище призначення людини. “Федон” пройнятий думкою про невлаштованість, вічний неспокій та смертність людського тіла, а з іншого боку, про велич людських ідеалів, – відзначає О. Ф. Лосев. – Платон невтомно мріє про такий устрій життя, де не було б страждань і нещастя, взаємної ненависті та ворожнечі й де царювала б вічна правда. Все це втілене в діалозі у піднесеному образі Сократа, що гине саме заради цього майбутнього блаженства» [3].

Звернімо увагу на те, що в центрі діалогу «Федон» – образ Сократа. Образ цей сповнений біографічної конкретики, історично-документальний і водночас наділений колосальним потенціалом символічного узагальнення. Для Платона Сократ – інший, діалогічне наближення до якого стає відправною точкою особистісного самовизначення, орієнтиром особистісного зростання. В. Соловйов писав про те, що страта Сократа стала основою життєвої драми Платона, сформувала його як людину, як філософа [7]. «Федон» має складну композицію – це діалог у діалозі, і сам факт відтворення однієї розмови в просторі другої, прийом нанизання діалогів розмикає діалогічний пошук істини у нескінченність. Сократичний діалог в даному випадку дає «почути» голос Сократа – людини, що вже пішла з життя. А з іншого боку, «учасниками» діалогу можуть стати будь-які читачі,

і ті зокрема, які будуть жити після Платона, – наприклад, О. Ф. Лосев, для якого сократичний діалог «Федон» – це «розмова» з Платоном, можливість реконструкції його філософії, логіки його мислення, побудованої ним філософської картини світу.

Поряд з образом Сократа – центральним у цьому творі – виникають інші образи: учні і друзі філософа, які оплакують свою втрату і ледве знаходять в собі сили зупинитись, коли Сократ просить їх бути мужніми; Ксантіппа, що заливається сльозами; служник, який приносить звістку про те, що час страти прийшов, і просить вибачення у філософа, визнаючи його «найшляхетнішим, найсмирнішим і найкращим із людей, які будь-коли сюди потрапляли» [5]. Тут наявні і яскраві, точні подробиці, і елементи психологічної характеристики персонажів. Все це підпорядковане головній філософській проблемі, яку намагається вирішити Платон, рухаючись слідом за Сократом, перебуваючи в процесі філософського діалогу з ним, – проблемі безсмертя душі.

Значення цих образів інше у порівнянні з тими, які використовують учасники діалогу в ході своїх міркувань, обмінюючись репліками. Так, наприклад, виникають образи снігу, вогню, людського тіла, щоб започаткувати надзвичайно важливе для Платона коливання між образом та поняттям, між тим, що можна побачити, відчувати, і тим, що можна помислити. Так з'являються порівняння, що переростають у метафори: додавання одиниць називається їх зустріччю; тіло і душа зіставляються з лірою та її гармонійним звучанням; віддалення від істини порівнюється з падінням з «вражаючої вершини надії»; думка філософа уподібнюється жалю, яке залишиться в рані після того, як бджоли не стане, тощо. В контексті сократичного діалогу «Федон» можна спостерігати дивовижні взаємопереходи ілюстративних образів, підпорядкованих логіці наукового мислення, та тропів, що набувають самодостатності, починають «жити» власним життям в межах і за межами твору. Давши на початку діалогу визначення поета як творця міфів, Платон завершує «Федон» грандіозною космологічною картиною світу, що відповідає міфологічним уявленням стародавніх греків. Але це не просто відтворення міфу. Наочна міфологічна космологія

постає як результат міркувань, як підсумок і наслідок філософського осмислення світу і людини.

Поєднання раціонального мислення і міфотворчості, гармонійне в філософсько-художньому синкретизмі сократичного діалогу, буде в різних пропорціях відтворюватись надалі в контексті розвитку і філософії, і літератури. Політ фантазії і точний розрахунок думки увійдуть в формулу поетичної творчості, виведену і В. Шекспіром, і Й. В. Гете, і О. С. Пушкіним. В цьому стосунку сократичний діалог дозволяє заново осмислити атрибутивні ознаки літературного твору в його сучасному розумінні, осмислити на основі глибокої діахронії, в контексті філогенезу. Ці ознаки, на наш погляд, можуть бути сформульовані так:

1. Літературний твір виникає на ґрунті самого життя, реалізує потребу його осмислення, без якого виявляється неможливим рух від минулого через сьогодення до майбутнього. Всі проблеми, що можуть підніматися у літературному творі, так чи інакше стосуються часовості як феномену естетичного та реального буття, а отже, є філософськи значущими, дотичними до фундаментальної філософської проблеми життя і смерті в найрізноманітніших варіантах її конкретизації.

2. Важливий момент авторської інтенції, скерованої на створення літературного твору, – зацікавленість іншим, тасмницею його особистості (О. Ф. Лосев називав особистість «тасмницею одного»), прагнення здійснити естетичне відтворення-осягнення цілісності внутрішнього та зовнішнього життя іншої людини. Стверджуючи, що «проблема душі методологічно є проблемою естетики» [1, с. 95], М. М. Бахтін зауважував: «Ціле мого життя не має значущості у ціннісному контексті мого життя. Подія мого народження, ціннісного перебування у світі й, нарешті, моєї смерті здійснюються не у мені і не для мене. Емоційна вага мого життя у його цілому не існує для мене самого. Цінності буття якісно визначеної особистості властиві лише іншому» [1, с. 99]. Повнота розкриття Я людини передбачає іншого як об'єкта та суб'єкта розуміння: так авторська суб'єктивність не може реалізуватися без естетичної діяльності, скерованої на Я героя, а з іншого боку, потребує естетичної діяльності читача, покликаного зрозуміти Я

автора. Тріада автор – герой – читач дозволяє конкретному (будь-якому, кожному) суб'єкту зайняти будь-яку позицію в той чи інший момент реального / естетичного буття, яке саме завдяки реалізації такої можливості досягає подієвої повноти.

3. Естетична діяльність, скерована на розуміння іншого в процесі авторської творчості та читацької співтворчості, здійснюється як діалог. Літературний твір уявляє собою відкриту систему діалогів, що складно взаємодіють між собою, передбачаючи в принципі максимальну свободу вербального самовираження учасників, яка в кожному конкретному випадку може реалізовуватись тією чи іншою мірою. Це діалог автора та героя, героя та героя, читача та героя, читача та автора, автора та автора, читача та читача тощо, підпорядкований завданню пошуку істини – такого розуміння людини і світу, яке аксіологічно об'єднує всіх, втілюючись в естетичну довершеність художньої цілісності літературного твору. Реалізація усіх можливостей, передбачених цією системою діалогів, витворює подію буття літературного твору, нескінченність якого виявляється зіставною з нескінченністю загального буття. Можливість розглядати буття літературного твору як модель загального буття зумовлюється уявленнями про універсальність діалогу як способу організації гармонійного особистісного співіснування в масштабі «великого часу».

Література:

1. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – 2-е изд. / М. М. Бахтин; сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – М. : Искусство, 1986. – С. 9–191.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин // Бахтин М. М. Проблемы творчества/поэтики Достоевского. – 5-е изд., доп. / М. М. Бахтин – К. : NEXТ, 1994. – С. 205–492.
3. Лосев А. Ф. Комментарии к диалогам Платона [Электронный ресурс] / А. Ф. Лосев. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/losew06/index.htm>
4. Лосев А. Ф. Общая характеристика эстетики Платона / А. Ф. Лосев // Лосев А. Ф. История античной эстетики. Высокая классика / А. Ф. Лосев. – Харьков : Фолио; М. : ООО «Издательство АСТ», 2000. – С. 233–438.

5. Платон. Диалоги [Электронный ресурс] / Платон. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/plato01/>
6. Рассказов Ю. С. Теоретическая поэтика литературного произведения [Электронный ресурс] / Ю. С. Рассказов. – Режим доступа : <http://www.proza.ru/2009/11/08/231>
7. Соловьев В. С. Жизненная драма Платона / В. С. Соловьев // Философия искусства и литературная критика / вступ. ст. Р. Гальцевой и И. Роднянской]. – М. : Искусство, 1991. – С. 161–210. – (История эстетики в памятниках и документах).
8. Топоров В. Н. Сократ платоновской «Апологии Сократа» как человек «осевого времени» (к проблеме «поведенческого сценария» и «культурной роли») / В. Н. Топоров // Славянское и балканское языкознание. Человек в пространстве Балкан. Поведенческие сценарии и культурные роли. – М. : Индрик, 2003. – С. 7–18.

Наталія Астрахан. Сократический диалог в филогенезе литературного произведения.

В статье рассматривается роль сократического диалога, в частности диалогов Платона, в становлении литературного произведения в его современном понимании. Такие черты сократического диалога, как углубленность в онтологическую проблему жизни и смерти, синкретизм философского и художественного мышления, диалогизм поиска истины, заинтересованность осмыслением судьбы и мировидения другого, характеризуются как атрибутивные для литературного произведения.

Ключевые слова: литературное произведение, сократический диалог, диалогизм, синкретизм.

Nataliya Astrakhan. Socratic Dialogue in the Phylogeny of a Literary Work.

The article deals with the role of Socratic dialogue, in particular the dialogues of Plato, in the formation of a literary work in its modern understanding. Such features of Socratic dialogue, as the depth in the ontological problem of life and death, syncretism of philosophical and artistic thinking, dialogic search for truth, the interest in understanding the fate and worldview of another person, are characterized as attributes for literary work.

Key words: literary work, Socratic dialogue, dialogism, syncretism.